

ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ СУДАМИ СПОРІВ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВА НА ОБОВ'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНІ ТА ЗМЕНШЕННЯ ЇЇ РОЗМІРУ

Олександр Кухарев,

доцент кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ, к. ю. н., доцент

Право на обов'язкову частку у спадщині — це особисте майнове право неприцездатних спадкоємців першої черги отримати визначену законом частку у спадщині незалежно від змісту заповіту.

Відповідно до ст. 1241 Цивільного кодексу України¹ малолітні, неповнолітні, повнолітні неприцездатні діти спадкодавця, неприцездатна вдова (вдівець) та неприцездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

В юридичній літературі осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, називають «необхідними», а також «обов'язковими» спадкоємцями.

Правило про обов'язкову частку у спадщині є встановленою законом поправкою до заповідального розпорядження. Утім, це правило не означає, що буде застосований порядок спадкування за законом. Залишається чинним заповіт у тій частині, в якій він не потребує поправок, передбачених правилами про обов'язкову частку². У частині позбавлення права на спадкування обов'язкового спадкоємця заповідальне розпорядження є недійсним, що у свою чергу не тягне недійсності інших частин заповіту. Зазначене зумовлене застосуванням до цих відносин ст. 217 ЦК, згідно з якою недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що пра-

вочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

Конститутивною ознакою права на обов'язкову частку у спадщині є те, що воно існує лише за наявності заповіту. За відсутності заповіту, у випадку його скасування заповідачем або визнання його судом недійсним право на обов'язкову частку не виникає³. Отже, обов'язковий спадкоємець наділений правом на спадкування у разі, якщо: — він узагалі не вказаний у заповіті як спадкоємець; — він прямо позбавлений права на спадкування змістом заповіту; — частка спадщини цієї особи визначена змістом заповіту в меншому розмірі, ніж це встановлено законом.

Позивачами у справах про визнання права на обов'язкову частку у спадщині є особи, визначені у ст. 1241 ЦК України.

Відповідачами виступають спадкоємці, на користь яких складено заповіт.

Важливо врахувати, що у ст. 1241 ЦК застосовується термін «неприцездатний», проте не розкривається його зміст. Не роз'яснює це питання і Верховний Суд України⁴, який обмежився лише застереженням, що перелік осіб, які мають право на обов'язкову част-

¹ Далі за текстом — ЦК.

² Гордон М. В. Наследование по закону и по завещанию. М.: Юрид. лит., 1967. С. 64.

³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. Т. 12: Спадкове право. За ред. проф. І. В. Спасиби-Фатєєвої. Х., 2009. С. 201.

⁴ Далі за текстом — ВСУ.

ку, визначений ст. 1241 ЦК, є вичерпним і розширеного тлумачення не потребує (п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.08 р. № 7⁵). Відсутня деталізація терміна «непрацездатний» щодо осіб, які мають обов'язкову частку у спадщині, і в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України⁶, затвердженому наказом Міністерства юстиції України від 22.02.12 р. № 296/5. І лише в п. 4 розд. 1 част. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя⁷, схвалених рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.09 р., містяться вказівки, які зводяться до наступного. **Непрацездатними вважаються жінки — після досягнення 55 років та чоловіки — після досягнення 60 років; інваліди I, II, III груп, незалежно від того, чи призначена їм пенсія.**

Якщо неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності у разі реєстрації шлюбу особи, яка не досягла повноліття, або у випадку, якщо особа, яка досягла 16 років, працює за трудовим договором, а також якщо неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини, вона також зберігає за собою право на обов'язкову частку. У разі, якщо особа досягла пенсійного віку, але продовжує трудову діяльність, вона не позбавляється права на обов'язкову частку у спадщині. У осіб, які не досягли встановленого чинним законодавством пенсійного віку, але які мають право на отримання пенсії на пільгових підставах, право на обов'язкову частку у спадщині не виникає (п. 4 розд. 1 част. III Методичних рекомендацій).

Позивач звернулася до суду з позовом про визнання права власності на обов'язкову частку у спадщині, що відкрилася після смерті її матері. Обґрунтовувала свої позовні вимоги, що з 27.04.07 р. отримує пенсію на пільгових умовах та перебуває в зв'язку із цим на обліку в управлінні Пенсійного фонду України в Долинському районі. Тому на час смерті матері була непрацездатною, а відтак має права на обов'язкову частку в спадщині. Рішенням районного суду позов

було задоволено, визнано право на обов'язкову частку у спадщині.

Скасовуючи зазначене рішення суду першої інстанції, апеляційний суд відзначив, що вихід позивача на пенсію на пільгових умовах права на обов'язкову частку у спадщині їй не дає. Згідно зі ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (у редакції Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 08.07.11 р. № 3668) особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше 15 років. До досягнення цього віку право на пенсію за віком мають жінки 1961 року народження і старші після досягнення ними такого віку, зокрема жінки у 56 років — які народилися з 01.04.57 р. по 30.09.57 р. Позивач на час відкриття спадщини, що відкрилась внаслідок смерті спадкодавця, не досягла віку 56 років та не була працездатною особою, тому не мала права на обов'язкову частку у спадщині. З цих підстав рішення місцевого суду було скасовано та апеляційним судом ухвалено нове рішення, яким у задоволенні позову про визнання права власності на обов'язкову частку у спадщині відмовлено⁸.

Інвалідами є особи зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що призводить до обмеження нормальної життєдіяльності, викликає в особи потребу в соціальній допомозі і посиленому соціальному захисті, а також виконання з боку держави відповідних заходів для забезпечення їх законодавчо визначених прав (ст. 1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 06.10.05 р. № 2961).

Як роз'яснив Конституційний Суд України у рішенні від 11.02.14 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Запорожцева Олександра Семеновича щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 1241 Цивільного кодексу України, **право на обов'язкову частку у спадщині мають повнолітні діти спадкодавця, визнані інвалідами** в установленому законом порядку **незалежно від групи інвалідності**.

Коло осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, фактично обмежено першою чергою

⁵ Далі за текстом — постанова Пленуму ВСУ № 7.

⁶ Далі за текстом — Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами.

⁷ Далі за текстом — Методичні рекомендації.

⁸ Рішення апеляційного суду Івано-Франківської області від 14.05.14 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38684676>.

спадкоємців за законом, які є непрацездатними. Хоча в окремих випадках суди безпідставно включають до таких осіб членів сім'ї, які проживали зі спадкодавцем без реєстрації шлюбу.

Так, позивач звернувся до суду з позовом про визнання права власності в порядку спадкування на обов'язкову частку домоволодіння. В обґрунтування позову відзначив, що рішенням Миргородського міськрайонного суду встановлено юридичний факт проживання його зі спадкодавцем у фактичних шлюбних відносинах без реєстрації шлюбу в органах РАЦС з 1987 року по день смерті останньої. Зазначав, що оскільки на момент смерті спадкодавця він був непрацездатним, то відповідно до положень ст. 1241 ЦК має право на отримання обов'язкової частки у майні спадкодавця. З цих підстав просив суд ухвалити рішення, яким визнати за ним право власності в порядку спадкування після смерті спадкодавця на обов'язкову частку спадкового майна в розмірі 3/20 частини будинковолодіння.

Рішенням місцевого суду позовні вимоги задоволено у повному обсязі.

Скасовуючи зазначене рішення, апеляційний суд наголосив, що перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку, є вичерпним і розширеного тлумачення не потребує. До цього переліку входять лише особи, які належать до першої черги спадкоємців за законом і є малолітніми, неповнолітніми, повнолітніми непрацездатними дітьми спадкодавця (в тому числі усиновленими), непрацездатною вдовою (вдівцем), непрацездатними батьками (усиновителями) та дітьми, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені після відкриття спадщини. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі ст. 1261 ЦК⁹.

В юридичній літературі аналогічно висловлюється позиція щодо розширеного тлумачення кола осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині. Зокрема, окремі автори¹⁰ вважають за можливе для визначення поняття «непрацездатність» в контексті ст. 1241 ЦК, застосовувати законодавче розуміння цього поняття, викладене в ч. 1 ст. 1200 ЦК. Так, у разі

смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають *непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті*. Шкода відшкодовується: 1) дитині — до досягнення нею вісімнадцяти років (учню, студенту — до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ним двадцяти трьох років); 2) чоловікові, дружині, батькам (усиновлювачам), які досягли пенсійного віку, встановленого законом, — довічно; 3) інвалідам — на строк їх інвалідності; 4) одному з батьків (усиновлювачів) або другому з подружжя чи іншому членові сім'ї незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють догляд за: дітьми, братами, сестрами, внуками померлого, — до досягнення ними чотирнадцяти років; 5) іншим непрацездатним особам, які були на утриманні потерпілого, — протягом п'яти років після його смерті.

Виходячи зі змісту наведеної норми, до спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, відносять і осіб, які незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють догляд за малолітніми дітьми, братами, сестрами, внуками померлого¹¹. Проте наведена позиція видається недостатньо обґрунтованою, адже фактично призводить до збільшення числа зазначених спадкоємців у порушення імперативного положення ст. 1241 ЦК.

Закон містить вичерпний перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. У зв'язку з цим не мають такого права непрацездатні внуки, правнуки, брати, сестри та інші родичі спадкодавця.

Право на обов'язкову частку у спадщині має належним чином підтверджуватися. Зокрема, непрацездатність за віком може бути підтверджена паспортом, свідоцтвом про народження; непрацездатність за станом здоров'я — за пенсійною книжкою або довідкою, виданою відповідним органом медико-соціальної експертизи. При цьому важливо врахувати, що відповідно до п. 8 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.09 р. № 1317, **датою встановлення інвалідності** та ступеня втрати

⁹ Рішення апеляційного суду Полтавської області від 17.11.15 р., провадження № 22-ц/786/2680/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53502469>.

¹⁰ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: [У 4 т.] / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Т. 3. К.: А. С. К.; Севастополь: Ін-т юрид. досліджень, 2005. С. 807, 808.

¹¹ Печений О. П. Спадкове право. Х.: Фактор, 2012. С. 129.

професійної працездатності потерпілому від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання у відсотках **вважається день надходження до комісії документів.**

Непрацездатність спадкоємця має бути доведена належними доказами саме на день смерті спадкодавця, оскільки за змістом ч. 3 ст. 1235 ЦК чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини. Наприклад, задовольняючи касаційну скаргу, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ¹² відзначив про помилковість висновку апеляційного суду про те, що встановлення позивачеві другої групи інвалідності з причиною «інвалід з дитинства» та визнання останнього недієздатним після смерті спадкодавця є підставою для визнання його непрацездатним на момент відкриття спадщини. У зв'язку з цим було залишено в силі рішення районного суду, яким відмовлено в задоволенні позовних вимог про визнання права власності на спадкове майно за правом на обов'язкову частку¹³.

В окремих випадках оцінка доказів щодо підтвердження права на обов'язкову частку у спадщині становить певні складнощі.

Відмовляючи в позові про визнання права власності на обов'язкову частку в спадковому майні, рішенням районного суду, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, в позові було відмовлено. Місцевий суд, з висновками якого погодився й суд апеляційної інстанції, виходив із того, що надана позивачем довідка про недостатність державної служби відновлення здоров'я Секретаріату санітарних програм Міністерства охорони здоров'я Аргентини № 135875 від 15.02.06 р., легалізована у встановленому порядку, не може замінити висновку медико-соціальної експертизи про встановлення групи інвалідності в Україні, оскільки позивачем не доведено відповідності медичних стандартів Аргентини стандартам України.

Задовольняючи касаційну скаргу, ВСУ наголосив, що позивач є громадянином України, перебував на території Аргентини легально, видана йому довідка про недостатність була легалізована в установленому

законом порядку, а термін «недостатність» в перекладі означає «непрацездатність» або «інвалідність», у зв'язку з чим суд не визначився з характером спірних правовідносин і не вирішив питання, чи є позивач непрацездатною особою, а тому дійшов передчасного висновку про наявність підстав для відмови в позові»¹⁴.

По іншій цивільній справі суди незаконно відмовили у задоволенні позову про визнання права на обов'язкову частку в спадковому майні позивачеві, який надав посвідчення про визнання учасником ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції, належить до 2 категорії потерпілих і на цій підставі визнаний пенсіонером з 2002 року. Як зазначив ВСУ, апеляційний суд дійшов помилкового висновку про те, що позивач вийшов на пенсію на пільгових умовах і не має права на обов'язкову частку спадщини¹⁵.

Право спадкоємця на обов'язкову частку в спадковому майні посвідчується свідоцтвом про право на спадщину за законом, хоча структурно ст. 1241 розміщена в главі 85 «Спадкування за заповітом». При визначенні розміру обов'язкової частки у спадщині нотаріус враховує всіх спадкоємців за законом, які могли б бути закликані до спадкування, якби порядок спадкування не було змінено заповідачем. Нотаріус пропонує як спадкоємцю за заповітом, так і спадкоємцю, що має право на обов'язкову частку у спадщині, вказати у своїх заявах про прийняття спадщини всіх спадкоємців за законом (п. 5.10 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами).

Згідно з абз. 2 п. 19 постанови Пленуму № 7 при визначенні розміру обов'язкової частки в спадщині враховуються всі спадкоємці за законом першої черги, увесь склад спадщини, зокрема, право на вклади в банку (фінансовій установі), щодо яких вкладником було зроблено розпорядження на випадок своєї смерті, вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу.

За згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини.

¹² Далі за текстом — ВССУ.

¹³ Ухвала ВССУ від 26.04.17 р. у справі № 204/8193/2014-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66247360>.

¹⁴ Ухвала ВСУ від 10.02.10 р. у справі № 6-24123св08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8039523>.

¹⁵ Ухвала ВСУ від 12.05.10 р. у справі № 6-27682св09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9524386>.

Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку. Йдеться, зокрема, про заповідальний відказ та заповідальне покладення. Наприклад, предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. Для встановлення всієї спадкової маси в повному обсязі спадкоємець, який має право на обов'язкову частку у спадщині, вправі звернутись до нотаріуса із заявою про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна.

Право на обов'язкову частку в спадщині не залежить від змісту заповіту, отже, рішення суду про визнання недійсним заповіту в частині, що порушує права спадкоємця на обов'язкову частку в спадщині, не вимагається. Серед підстав для визнання заповіту недійсним, визначених спеціальною нормою (ст. 1257 ЦК), відсутня така підстава, як порушення права на обов'язкову частку у спадщині. Закон не пов'язує наявність обов'язкових спадкоємців з недійсністю заповіту чи його частин. Таким чином, якщо заповіт містить розпорядження про позбавлення права на спадкування спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, відповідне розпорядження вважається не встановленим. У цьому разі такій особі не потрібно звертатися до суду із позовом про визнання заповіту недійсним. Водночас аналіз судової практики свідчить, що суди визнають недійсними заповіти в частині, що порушує права спадкоємця на обов'язкову частку у спадщині, посилаючись, серед іншого, на ст. 1257 ЦК¹⁶.

Так, до суду звернувся непрацездатний син спадкодавця — інвалід II групи, з позовом про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини, визнання заповіту і свідоцтва про право власності на спадщину за заповітом частково недійсними та визнання права власності на обов'язкову частку у спадщині.

Рішенням районного суду, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, позов задоволено частково:

надано додатковий тримісячний строк для прийняття спадщини після померлого спадкодавця; заповіт та свідоцтво про право на спадщину за заповітом визнані частково недійсними; за позивачем визнано право власності на 1/12 частину спірної квартири як на обов'язкову частку в спадщині.

Задовольняючи частково касаційну скаргу, ВССУ відзначив, що місцевий суд не звернув уваги на те, що відповідно до вимог ст. 1257 ЦК правовою підставою для визнання заповіту недійсним є встановлення того, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. При цьому закон не пов'язує наявність спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, з недійсністю заповіту чи його частин, оскільки зазначені обставини не залежать від волі спадкодавця. За таких обставин висновок місцевого суду про наявність правових підстав для визнання спірного заповіту частково недійсним суперечить вимогам закону¹⁷.

Право на обов'язкову частку має особистий характер, у зв'язку з чим не переходить в порядку спадкової трансмісії. Крім того, зазначене право не отримують спадкоємці і на підставі права представлення згідно зі ст. 1266 ЦК. Скажімо, якщо непрацездатний син спадкодавця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, помер до відкриття спадщини, то право успадкувати цю частку до внуків спадкодавця не переходить. Реалізація зазначеного права не залежить від згоди інших спадкоємців на її отримання, а також місця проживання спадкоємця.

Важливо врахувати, що відповідно до ст. 535 ЦК УРСР 1963 р. (втратив чинність) розмір обов'язкової частки становив *не менше двох третин частки*, що належала б кожному із спадкоємців при спадкуванні за законом. При визначенні розміру обов'язкової частки враховувалася і вартість спадкового майна, що складалася з предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку.

У цьому випадку важливе правове значення має дія закону у часі, що зводиться до наступного. Якщо спадщина відкрилася до 01.01.04 р., то підлягає застосуванню саме ст. 535 ЦК УРСР 1963 р. Норми п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України, згідно

¹⁶ Див., напр.: рішення Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 08.04.13 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30643590>; рішення Кобеляцького районного суду Полтавської області від 25.12.07 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1242064>; рішення Фрунзенського районного суду м. Харкова від 07.05.07 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2009045>.

¹⁷ Ухвала ВССУ від 23.11.11 р. у справі № 6-1178св10. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19511129>.

з якими ЦК України застосовується також до спадщини, яка відкрилася, але не була прийнята ніким з спадкоємців до набрання чинності цим Кодексом, слід розуміти таким чином, що правила книги шостої ЦК України може бути застосовано лише до спадщини, яка відкрилася після 01.07.03 р. і не була прийнята ніким зі спадкоємців, право на спадкування яких виникло відповідно до норм статей 529 — 531 ЦК УРСР 1963 р.

Право на спадкування обов'язкової частки у спадщині має бути реалізовано спадкоємцем шляхом прийняття спадщини у спосіб і строки, визначені цивільним законодавством. Йдеться про необхідність звернутися до нотаріуса або в сільських населених пунктах — уповноваженої на це посадової особи відповідного органу місцевого самоврядування із заявою про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1269 ЦК) або проживати разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини (ч. 3 ст. 1268 ЦК). Якщо ж обов'язковий спадкоємець є малолітнім, неповнолітнім, недієздатним або обмеженим у цивільній дієздатності, то в порядку ч. 4 ст. 1268 ЦК він вважається таким, що прийняв спадщину, якщо не відмовиться від неї протягом шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини.

Важливо врахувати, що **ставити питання про визнання права на обов'язкову частку у спадщині можна лише в тому випадку, якщо спадкоємець прийняв спадщину, проте його право оспорується або не визнається**. Якщо ж такий спадкоємець пропустив строк для прийняття спадщини, то він має звернутися до суду із позовом про визначення додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини.

При цьому найбільш складними є **справи про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині** через невизначеність відповідної норми матеріального права. Як зазначено у п. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК, розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між спадкоємцями, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, та спадкодавцем, а також інших обставин, що мають істотне значення.

Позовний характер таких цивільних справ обумовлений наявністю спору між спадкоємцями щодо визначення розміру обов'язкової частки

у спадщині. Позивачем у справі про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині виступає спадкоємець за заповітом або за законом. Матеріально-правовий інтерес останнього у спірних правовідносинах обумовлений тим, що зменшення частки обов'язкового спадкоємця має наслідком збільшення розміру спадкової частки позивача.

Водночас відказоодержувач не може виступати позивачем у таких спорах через відсутність юридичної (як матеріальної, так і процесуальної) заінтересованості. Відказоодержувачем є особа, на користь якої змістом заповіту покладено обов'язок вчинення спадкоємцем певної дії майнового характеру. Спадкоємець, на якого заповідачем покладено заповідальний відказ, зобов'язаний виконати його лише у межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вираженням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно (ч. 3 ст. 1238 ЦК). Причому обов'язковий спадкоємець закликається до спадкування у тому випадку, коли змістом заповіту позбавлений спадщини, що означає неможливість обтяження частки такого спадкоємця заповідальним відказом. Відтак, зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині не вплине на права відказоодержувача, що свідчить про відсутність у нього інтересу¹⁸. Так само не може звернутися із позовом про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині нотаріус.

Водночас із позовом про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині вправі звернутися виконавець заповіту. Цей суб'єкт реалізує останню волю заповідача, який позбавив відповідача права на спадкування. В цьому разі виконавець заповіту буде діяти на підставі свідоцтва виконавця заповіту, виданого нотаріусом.

Відповідачем у спорі виступає особа, яка має право на обов'язкову частку у спадщині. Важливо відзначити, що необхідною умовою залучення особи як відповідача є прийняття нею спадщини у встановленому законом порядку. Це зумовлено тим, що спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині є правом, а не обов'язком спадкоємця. А відтак, якщо останній не реалізував своє суб'єктивне право на прийняття спадщини, вважається, що він відмовився від нього. Отже, немає жодних підстав зменшувати те, від чого особа відмовилася та фактично не набула.

¹⁸ Завгородня І. М. Актуальні питання судового розгляду спорів про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині // Вісник Національної академії прокуратури України. 2015, № 3. С. 93.

Одним з найбільш складних є питання **формування предмета доказування у спорах про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині**, адже відповідна норма матеріального права має відносно визначену диспозицію. Така норма не містить посилок на юридично значимі факти, а оперує узагальнюючими поняттями. Очевидним недоліком вказаної юридичної конструкції є те, що законодавець не навів навіть приблизних орієнтирів щодо підстав ухвалення відповідного судового рішення, передавши це питання виключно на розсуд суду. Додамо до цього, що підстави зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині є основним елементом предмета доказування у таких спорах. У позовній заяві обов'язково має бути відзначено, яким чином певна обставина істотно впливає на характер взаємовідносин сторін. Наприклад, однією з підстав для зменшення розміру обов'язкової частки можна назвати аморальну поведінку спадкоємця стосовно спадкодавця: подружня зрада, негідна поведінка в шлюбі, погане поводження зі спадкодавцем тощо.

ВСУ серед обставин, що слід визнавати підставою для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, називає лише майновий стан спадкоємця (п. 19 постанови Пленуму ВСУ № 7). Аналіз судової практики з окресленого питання свідчить про складнощі стосовно визначення таких підстав.

Враховуючи, що зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині може порушити права осіб, які за станом здоров'я або віком потребують матеріальної допомоги, підстави для зменшення такої частки мають бути об'єктивними та обґрунтовуватися належним чином в судовому рішенні. У зв'язку з цим недостатнім є лише посилання на те, що певна обставина є підставою для ухвалення відповідного рішення.

Як роз'яснив ВССУ, підстави для зменшення розміру обов'язкової частки мають оціночний характер та підлягають встановленню судом у кожному окремо-

му випадку. Зокрема, ними може вважатись тривала відсутність спілкування між спадкодавцем і спадкоємцем, неприязні стосунки, зумовлені аморальною поведінкою спадкоємця тощо¹⁹.

Серед підстав для зменшення обов'язкової частки у спадщині в юридичній літературі називають: 1) непідтримання спадкоємцем зв'язків із спадкодавцем; 2) погане поводження з останнім; 3) нездійснення належного догляду²⁰; 4) аморальна поведінка обов'язкового спадкоємця щодо спадкодавця та інших спадкоємців; 5) виокремлення спадкоємцю певної частки майна ще за життя спадкодавця²¹; 6) перешкоджання здійснення права на обов'язкову частку у спадщині можливості передати спадкоємцеві за заповітом майно, яким спадкоємець, що має право на обов'язкову частку у спадщині, за життя не користувався, а спадкоємець за заповітом використовував його для проживання²².

Аналіз практики застосування п. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК свідчить, що суди зменшують розмір обов'язкової частки на підставі таких обставин: — ненадання відповідачем допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік та стан здоров'я потребував стороннього догляду²³; — фактичне припинення шлюбно-сімейних стосунків між відповідачем та спадкодавцем та їх окреме проживання²⁴; — спадкодавець та відповідач (відповідно батько та син) протягом тривалого часу не спілкувалися внаслідок зловживання останнім спиртними напоями, крім того, син не поважав та ображав батька²⁵; — відповідач не надавав допомоги спадкодавцеві (своєму батьку) та взагалі не спілкувався з ним²⁶.

До суду звернувся син спадкодавця з позовом, в якому просив зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині відповідачів у спорі — його рідних братів. Позов обґрунтовувався тим, що мати за життя склала заповіт, згідно з яким йому заповіла належний їй житловий будинок, а речі обстановки та вжитку заповіла відповідачам. Звернувшись із заявою про

¹⁹ Лист ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.13 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

²⁰ Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У 2-х т. За заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге доп. і перероб. К.: ВД «Ін Юре», 2006. Т. 1. С. 383.

²¹ Печений О. П. Спадкове право. Х.: Фактор, 2012. С. 136, 137.

²² Ковальчук А. М. Особливості визначення розміру обов'язкової частки майна у спадщині. Університетські наукові записки. 2009, № 4. С. 92.

²³ Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 30.11.09 р. у справі № 2-3175/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7143669>.

²⁴ Рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 21.05.10 р. у справі № 2-217/2010. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9543776>.

²⁵ Рішення Білоцерківського міськрайонного суду від 25.09.08 р. у справі № 2-4620/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2741890>.

²⁶ Рішення апеляційного суду Хмельницької області від 20.06.08 р. у справі № 22ц-1216. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3667124>.

оформлення спадщини до нотаріальної контори, він дізнався, що його брати претендують на обов'язкову частку у спадщині. На думку позивача, обов'язкова частка відповідачів підлягає зменшенню, оскільки він за згодою матері власними силами і за власні кошти провів внутрішню перебудову та добудову спадкового житлового будинку, провів його газифікацію, побудував сарай. З урахуванням наведеного просив обов'язкову частку відповідачам у спадковому майні померлої визначити у розмірі 1/6 частини.

Рішенням районного суду позов задоволено, зменшено розмір обов'язкової частки непрацездатних дітей спадкодавця до 1/10 частини спадкового майна кожному.

Скасовуючи рішення в цій частині, апеляційний суд відзначив наступне. Зменшуючи розмір обов'язкової частки відповідачів у спадковому майні, суд першої інстанції виходив з того, що позивач своєю працею брав участь у перебудові і поліпшенні спадкового будинку, і цю обставину суд визнав такою, що має істотне значення. Проте наведений висновок суду не відповідає положенням ст. 1241 ЦК, тому рішення суду в частині зменшення обов'язкової частки у спадщині підлягає скасуванню з ухваленням нового рішення про відмову в задоволенні позовних вимог як таких, що заявлені безпідставно²⁷.

Не може розглядатися як підстава для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині і окреме проживання відповідача зі спадкодавцем²⁸.

У разі встановлення обставин, передбачених ст. 1224 ЦК, інші спадкоємці мають звернутися до суду із позовом не про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, а про позбавлення права на спадкування.

Слід зазначити, що перш ніж зменшувати розмір обов'язкової частки у спадщині, попередньо необхідно визначити її розмір, що дорівнює половині частки, яка належала б відповідачу у разі спадкування ним за законом. І тільки після цього доцільно вирішувати питання про межі зменшення обов'язкової частки у спадщині.

Зменшення розміру обов'язкової частки в спадщині полягає у пропорційному зменшенні частки такого спадкоємця. Причому суди досить неоднозначно зменшують розмір обов'язкової частки у спадщині, що пов'язане передусім із відсутністю законодавчо встановлених меж, до яких розмір такої частки можна зменшити. Так, по одній справі суд зменшив розмір обов'язкової частки у спадщині в чотири рази порівняно із встановленою законом. Як зазначено в рішенні суду, із наявних у справі доказів вбачається не тривале перебування у шлюбі спадкодавця та відповідачки. За період перебування у шлюбі подружжя не придбало нічого спільного, що свідчило б про пов'язаність спільним побутом, зокрема подружжя мало окремі бюджети та витрачали кошти кожен на свої потреби. Оцінюючи характер відносин між спадкодавцем і спадкоємцем, суд бере до уваги пояснення свідків обох сторін, які об'єктивно доводять, що в сім'ї не все відповідало вимогам, які стосуються взаємних прав та обов'язків, які не суперечать моральним засадам суспільства²⁹. Цілком закономірно, що наведене рішення було скасовано апеляційним судом.

Закон не передбачає можливості збільшення розміру обов'язкової частки, хоча такі позови й пред'являються до суду. Слід відзначити правильною практику тих судів, які відмовляють у задоволенні подібних позовів³⁰.

²⁷ Рішення апеляційного суду Хмельницької області від 21.11.07 р., провадження № 22ц-1776/2007. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1180434>.

²⁸ Див., напр.: ухвала апеляційного суду м. Києва від 19.04.16 р., провадження № 22-ц/796/4419/2016. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57731199>; ухвала апеляційного суду Тернопільської області від 05.04.12 р., провадження № 22-ц/1990/439/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25631725>.

²⁹ Рішення Здолбунівського районного суду Рівненської області від 14.08.15 р. у справі № 562/470/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51059754>; Рішення апеляційного суду Рівненської області від 24.11.15 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53843571>.

³⁰ Див., напр.: рішення Заводського районного суду м. Запоріжжя від 09.08.12 р. у справі № 2-2073/11 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25598867>; рішення Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 20.06.11 р. у справі № 2-984/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17105927>.